

O RAZVOJU PRERAĐIVAČKE INDUSTRIJE U MAKEDONIJI NA KRAJU XIX I NA POČETKU XX STOLJEĆA

(Povodom studije D. Zografskog na tu temu)

Ljubiša Doklešić

U kratkoj studiji D. Zografskog Osnivanje i razvijanje industrije u Makedoniji do balkanskog rata¹ prvi put je cjelovito i sistematski prikazan razvoj industrije u Makedoniji od njezinih prvih začetaka pa do kraja turske vladavine (1912). Za razliku od dosadašnjih pokušaja — od kojih bi jedino bilo vrijedno spomenuti prilog L. Sokolova Preduslovi za razvitak industrije u Makedoniji od druge pol. XIX st. do 1912. godine,² koji je izrađen isključivog na osnovu malog broja fragmentarnih podataka koji se nalaze razbacani u literaturi — Zografski se u prvom redu služio dosad neobjavljenim izvještajima austrougarskih, a djelomično i srpskih konzula iz Makedonije.

Studija Zografskog unijela je mnogo svjetla u ona dosad gotovo nepoznata zbivanja u ekonomskom životu Makedonije koja se pojavljuju nakon krize sitnoproizvođačke i manufakturne proizvodnje 70-ih godina XIX stoljeća. Mnogi novi podaci o industrijskim pogonima u Makedoniji od vremena njihova osnutka pa sve do 1912. daju posebnu vrijednost ovoj studiji, usprkos tome što će se potpuni uvid u razvoj industrijskog načina proizvodnje u Makedoniji u tom razdoblju moći dobiti tek nakon obrade još i izvještaja francuskih, ruskih, engleskih i grčkih konzula, bugarskih trgovačkih agenata i turskih službenih dokumenata. Postojeća praznina u makedonskoj historiografiji opravdava Zografskog što je pisanju ove teme pristupao bez korištenja svih tih izvora, to više što njihova obrada zahtijeva napore većeg broja stručnjaka.

¹ D. Zografski, Sozdavanjeto i razvitokot na industrijata vo Makedonija do balkanskata vojna (= Industrijata), Godišnik na Ekonomskiot fakultet VIII, Skopje 1961, 105—150.

² L. Sokolov, Preduslovite i ravitokot na industrijata vo Makedonija od vtorata polovina na XIX vek do 1912 godina, Glasnik na Institutot za nacionalna istorija I/2, Skopje 1957, 53—80.

Zato kao slabu stranu ove studije, a ne kao propust njezina autora, treba obilježiti ona mjesta gdje autor nije mogao zauzeti svoj stav i kritički ocjeniti oprečne podatke, već se morao zadovoljiti samo golom ekspozicijom svih raspoloživih podataka bez popratnog objašnjenja. Od daljih istraživanja očekujemo na prvom mjestu tačne i potpune podatke o veličini i porijeklu kapitala, o jačini i vrsti pogonske snage, o proizvodnim kapacitetima i o konkretno ostvarenoj proizvodnji, o broju zaposlenih radnika i drugim karakteristikama za svaku tvornicu posebno za cijelo vrijeme njezina postojanja u obrađenom periodu. Tek će ti podaci dati osnovu za stvaranje potpune slike o razvoju industrije u Makedoniji na kraju XIX i na početku XX stoljeća.

Razvitak industrije u Makedoniji do 1912. obradio je Zografski posebno za svaku industrijsku granu koja je u to vrijeme postojala u Makedoniji.

U prvog glavi obuhvaćeno je osnivanje i razvoj poduzeća prehrambene industrije.³ Najprije je prikazana brašnarska industrija, tj. parni i motorni mlinovi, koja je bila najbrojnija i najrazvijenija u toj grani industrijske proizvodnje, i to podjednako u sva tri turska administrativno-uprava područja Makedonije, u solunskom i bitoljskom vilajetu i skopskom sandžaku kosovskog vilajeta. Zatim su dati podaci za pivarsku industriju, koja je također bila razvijena u Makedoniji. Tu nalazimo opis razvoja i kapaciteta svih većih solunskih i drugih pivovara i ledana. Na posljednjem mjestu nabrojene su, uz manje podatke, i sve ostale tvornice prehrambene industrije u Makedoniji, od kojih su tada postojale: tvornice ulja, ljuštionice riže, konzervi, bombona, šećernih proizvoda i soda-vode.

U drugoj glavi prikazano je osnivanje i razvoj tekstilne industrije.⁴ Najprije je opisano osnivanje prvih tekstilnih industrijskih poduzeća u Makedoniji do kraja XIX st., i to posebno u solunskom vilajetu, posebno u bitoljskom vilajetu i posebno u gradovima Skoplju i Velesu. Dalji razvoj tekstilne industrije od početka XX st. do 1912. nije obrađen po teritorijalnom ključu, već po postojećim proizvodnim specijalnostima na čitavom teritoriju Makedonije. Najviše podataka donijeto je za tvornice šajaka i gajtana, za pamučne predionice i tkaonice, za predionice i tkaonice svile i za tvornice trikotaže i konfekcijske robe, koje su radile u Solunu i u južnom dijelu Makedonije.

U trećoj su glavi razmotrene ostale industrijske grane u Makedoniji.⁵ Na prvom mjestu riječ je o kemijskoj industriji (tvornice sapuna, špirita i alkoholnih pića), zatim o keramičkoj (ciglane), metalnoj (ljevaonice u Solunu i tvornica potkova u Skoplju), drvnoj (pilane), duhanskoj, grafičkoj (tiskare) i kožnoj industriji, a na kraju su spomenuta i poduzeća za proizvodnju struje i pilana u Solunu i Skoplju.

U četvrtoj glavi Zografski je u obliku zaključka dao glavne značajke i osobenosti cjelokupne industrijske proizvodnje u Makedoniji do 1912, koje je grupirao u četiri tačke.⁶

³ Z o g r a f s k i, Industrijata, 105—118.

⁴ Isto, 118—130.

⁵ Isto, 130—139.

⁶ Isto, 139—147.

1. »Društveno-materijalni i subjektivni faktori za stvaranje mašinske industrije u Makedoniji«. Po Zografskom, društveno-materijalni faktor počeo je djelovati u drugoj polovini XIX st., kada se u postojećem procesu urbanizacije Makedonije pokazalo da su obrtnička i manufakturna proizvodnja neспособne da zadovolje porasle potrebe za raznim potrošnim artiklima i kada su Hatihumajunom od 1856. bili stvoreni preduvjeti za osnivanje »industrijskih poduzeća, akcionarskih društava i drugih sličnih organizacija i institucija modernog vremena«. Ti su preduvjeti, uz postojeću sirovinsku bazu, omogućili akumuliranom domaćem kapitalu, kao i stranom kapitalu, da postane organizator industrijskog načina proizvodnje u Makedoniji. I najamno radništvo, kao subjektivni faktor, stvaralo se kao »rezultat prirodnog porasta stanovništva, agrarne prenaseljenosti, raslojavanja i proletarizacije obrtnika i drugih kategorija neposrednih proizvođača«. Prema jednoj procjeni 1912. bilo je u čitavoj Makedoniji preko 60 000 organiziranih radnika, ali Zografski s punim pravom smatra da je pravih industrijskih radnika bilo tada znatno manje i da je gornja procjena obuhvaćala i sezonske industrijske radnike i najamne radnike u poljoprivredi, trgovini i transportnim poduzećima. Zbog nedovoljne stručne kvalifikacije domaćih industrijskih radnika, priličan je broj stranaca bio zaposlen u industriji Makedonije.

2. »Tempo razvoja i karakter industrije u Makedoniji do balkanskog rata«. Razvoj pojedinih industrijskih grana u Makedoniji nije tekao ravnomjerno. Rekonstrukcija razvoja cjelokupne industrije teško je izvodljiva zbog nedostatka turskih službenih statistika. Prema jednom pregledu industrijskih je poduzeća do 1890 (a to bi po Zografskom odgovaralo prvoj etapi razvoja industrije u Makedoniji) u solunskom vilajetu, tj. u Solunu i u još devet gradova, ukupno bilo 45, pogonska im je snaga bila od 1539 KS i zapošljavala su 1957 radnika. Od tog broja bilo je 28 prehrambenih i duhanskih poduzeća koja su zapošljavala 1278 radnika. Uz tu tablicu Zografski donosi i jednu križaljku koja se temelji na podacima u prednjim glavama njegove rasprave, a prikazuje broj i vrste tvornica koje su u pojedinim gradovima Makedonije postojale do kraja turske vladavine. Po njoj su u 29 gradova i gradića Makedonije bila ukupno 193 industrijska poduzeća, od kojih je bilo 86 prehrambenih i duhanskih (44.80%), 36 tekstilnih (18,75%), 31 kemijskih i drvnih (16.15%), 17 grafičkih (8.85%) i 22 ostalih grana industrije. Po svojoj strukturi industrija je u Makedoniji bila laka, prerađivačka, koja je »nosila tipična obilježja imperijalističko — kolonijalističke politike evropskog kapitalizma prema Makedoniji i Turskoj uopće«. Do podizanja bazične industrije nije došlo za turske vladavine, jer »vlasnici industrijskih poduzeća u Makedoniji, strani kapitalisti i pripadnici inorodne [domaće] buržoazije nisu bili zainteresirani za dugoročne investicije, već u prvom redu za izvoz sirovina iz Makedonije«. Makedonsko nacionalno građanstvo imalo je veoma malog udjela u podizanju te industrije, koja se izgrađivala direktnim investicijama evropskog kapitala. Vlasnici industrijskih poduzeća bili su i mnogi pripadnici domaće »inorodne buržoazije« u Makedoniji, tj. Židovi, Grci, Turci, Cincari, Armenci i dr. Tađanija su industrijska poduzeća imala nizak organski sastav kapitala, slabo

su bila tehnički opremljena, njihova se pogonska snaga pretežno sastojala od nekoliko desetina konjskih snaga i u najvećem broju ona su zapošljavala samo po nekoliko desetina radnika.

3. »Teritorijalni razmještaj industrije«. Industrijska su poduzeća uglavnom bila smještena u tri najznačajnija turska administravno-upravna centra, u Solunu, Bitonju i Skoplju, koja su mjesta istovremeno bila i najjači trgovački centri Makedonije. U samom Solunu nalazilo se potkraj turske vladavine 85 poduzeća (44,27%), u Bitolju 23 (11,94%) i u Skoplju 20 (10,41%). Dok su solunske tvornice po svom opsegu prednjačile ispred drugih gradova Makedonije, skopska su poduzeća »bila u suštini proširene radionice s nekoliko strojeva ili mlinova i sl.«. Uzevši ukupno, u južnom dijelu Makedonije postojalo je mnogo više poduzeća nego u ostalim krajevima Makedonije, naročito u odnosu na njezine nerazvijene sjeveroistočne i sjeverozapadne dijelove. Transportni su uvjeti po mišljenju Zografskog prije svega utjecali na razmještaj industrijskih poduzeća u Makedoniji. Zato su ona i bila smještena u saobraćajnim središtima i u mjestima povezanim željezničkim ili morskim putovima.

4. »Posljedice izgradnje industrije«. Razvitak industrije doveo je do produbljenja društvene podjele rada i unio kapitalističke elemente u unutrašnje tržište, što je na kraju XIX i na početku XX st., kako tvrdi Zografski, dovelo u većoj ili manjoj mjeri do »pojave koje se [po Lenjinu] obično zapažaju u takvoj epohi«, a to je povećanje robnog prometa, porast gradova i trgovačko-industrijskih naselja, modernizacija saobraćaja, raslojavanje seljaštva, porast najamnog rada i pečalbarenja. Od svih tih tvrdnji, Zografski je najviše pažnje posvetio porastu stanovništva u Makedoniji, koja je (po Kančovu) imala posljednjih godina XIX st. od ukupno 2 258 224 žitelja 634 169 gradskih stanovnika, tj. 28,08%. Tada su, tvrdi Zografski, u Makedoniji postojala 64 gradska naselja s preko 3 000 stanovnika, dok je Srbija u isto vrijeme (1899) imala samo 24 gradska naselja iznad 2 000 stanovnika ili ukupno 11,28% gradskog stanovništva, a Hrvatska (1900) 17 gradova iznad 2 000 stanovnika. Međutim, sam Zografski priznaje da ta komparativna metoda ne daje realnu sliku opsega i stupnja tadašnje društvene podjele rada u Makedoniji, jer je »selo bilo još zadržalo ostatke polufeudalnih odnosa i naturalne privrede«, »mašinska industrija nije sasvim bila istisnula zaostale forme manufakture u Makedoniji«, a najamni radnik nije bio prekinuo svoju »pupčanu vezu« sa zemljoradnjom. Na kraju Zografski zaključuje da je industralizacija ipak utjecala »na proces polagane i ograničene urbanizacije Makedonije i da je pomagala postepeno formiranje industrijskog proletarijata i njegova klasnog pokreta«.

* * *

Studija Zografskog po važnosti teme koju tretira, osim prethodnog letimičnog prikaza, iziskuje i jedno temeljito razmatranje jer bi inače dosta toga ostalo nedorečeno.

U prigovore koji spadaju u područje ekonomske nauke i koji su za diskusiju neću ulaziti. Prepustimo ekonomistima neka presude možemo li kao tvornice smatrati i dva poduzeća za izradu gajtana u Tetovu u kojima se za po-

kretanje strojeva za pletenje koristila vodena snaga,⁷ ako su i »hidraulični mlinovi« uvršteni u spisak industrijskih poduzeća kao što je to učinio Zografski.⁸ Kako je to pitanje, kao i njemu slična pitanja, bliže istraživačkom području Zografskog, ja sam u ovom momentu prihvatio njegov stav.

Neću se detaljnije osvrnuti ni na one tiskarske pogreške i autorove propuste koji su od sporednog značenja. Posebno bih samo upozorio da je autor, izlažući smještaj pojedinih tvornica, pored solunskog i bitoljskog vilajeta, dosljedno spominjao i skopski vilajet,⁹ iako u administrativno-upravnoj podjeli evropskog dijela Turskog Carstva nije tada postojao vilajet s takvim imenom. U vrijeme koje obuhvaća studija Zografskog postojao je kosovski vilajet (sa sjedištem najprije u Prištini i Prizrenu, a tek od 1889. u Skoplju) u koji su od makedonskih krajeva ulazili samo kaze skopskog sandžaka i tetovska kaza i gostivarska nahija prizrenskog sandžaka.¹⁰

Smatram da je mnogo važnije posvetiti pažnju periodizaciji razvoja industrije u Makedoniji i sumarnom pregledu svih tvornica koje su u Makedoniji postojale do 1912. godine, a koje je Zografski dao u četvrtoj glavi svoje studije.

Po mišljenju Zografskog, prva faza nastajanja i širenja industrije u Makedoniji trajala je od krinskog rata (1853—1856) do posljednjeg decenija XIX st., druga faza do kraja 1903. godine, treća do mladoturske revolucije (1908) i četvrta do izbijanja balkanskog rata (1912).¹¹ Taj zaključak Zografski nije potkrijepio neposrednim argumentima, a on se ne može izvesti ni iz činjeničnog materijala izloženog u prve tri glave te studije ni iz postojećih nepotpunih statistika industrijskih poduzeća u Makedoniji iz 1890, 1904. i 1908. godine.¹² Budući da još nije utvrđen broj postojećih aktivnih tvornica za svaku pojedinu godinu do 1912. ili bar za nekoliko godina zajedno, ne može se ni rekonstruirati tok razvoja industrije u Makedoniji po pojedinim etapama. Samo se za jedan peti dio tvornice u Makedoniji sa sigurnošću zna da je prva godina njihova spominjanja bila i godina početka njihove proizvodnje. Isto je tako samo za mali broj tvornica poznato da su one bile u pogonu sve do 1912. godine. Iako je gotovo sigurno da je najveći broj tih tvornica za cijelo to vrijeme radio, nije isključeno da je neka od njih nakon nekoliko godina

⁷ M. Savić, Zanati i industrija u prisajedinjenim oblastima i zanati u starim granicama kraljevine Srbije, Beograd 1914, 138.

⁸ Zografski, Industrijata, 110, 112.

⁹ Isto, 111, 115, 121, 133.

¹⁰ F. Bajrami, Administrativna podela Turske do 1912. godine, Spomenica dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije 1912—1937, Skoplje 1937, 981; J. Hadži Vasiljević, Skoplje i njegova okolina, Beograd 1930, 541; N. Škerović, Zapisnici sednica ministarskog saveta Srbije 1862—1898, Državni arhiv NR Srbije, Grada II, Beograd 1952, 340—341 — sjednica vlade od 16. I 1878; T. Tomoski, Dokumenti od vienskata arhiva za Makedonija od 1879—1903, Skopje 1955, 9 — O. Melcer, Das Vilajet Kosovo, Politische Einteilung; I. Katardžiev, Eden dokument za školskata propaganda vo Makedonija, Glasnik na Institutot za nacionalna istorija I/1, Skopje 1957, 295.

¹¹ Zografski, Industrijata, 142.

¹² Solunski Vilajet, Knižici za pročit IV, Solun 1890, 243; Novo vreme 3—4, Sofija 1904; Načalo II, Solun 1908; v. Zografski, Industrijata, 142—143.

obustavila proizvodnju poput predionice svile u Đevđeliji, koja je radila samo od 1901. do 1911. i predionica svile u nekim drugim mjestima Makedonije.¹³

Radi ilustracije teškoća na koje se nailazi pri utvrđivanju osnovnih činjenica na osnovu dosad poznatih podataka uzmimo nasumce kao primjer Dramu. U jednoj statistici za solunski vilajet iz 1890. navodi se da u Drami postoje mlin za brašno i tvornica za proizvodnju rakije.¹⁴ Samo godinu dana kasnije (1891) u jednom je članku zabilježeno da u Drami od 1873, pored mlina za brašno i tvornice špirita, postoji i tvornica platna za šatore koja u prethodnom izvoru nije bila navedena.¹⁵ U jednom drugom članku, objavljenom 13 godina kasnije (1904), navodi se samo tvornica duhana, a o mlinu, tvornici špirita i tvornici šatora nema ni riječi.¹⁶ I podaci o industrijskim poduzećima u drugim gradovima Makedonije, koje su dali u svojim izvještajima austro-ugarski konzuli, uglavnom su isto tako nepotpuni i neprecizni kao i navedeni podaci za Dramu.

Upravo zbog izloženih teškoća danas se može izraditi samo sumarni pregled tvornica koje su postojale u Makedoniji do 1912, unatoč tome što se i pri njegovoj izradi nailazi na nepremostive teškoće. Jedan takav sumarni pregled postoji u obliku križaljke u studiji Zografskog.¹⁷ U toj križaljci prikazano je da su u 29 mjesta Makedonije u 12 industrijskih grana i podgrana postojala do 1912. godine 192 poduzeća. U horizontali je dat zbroj poduzeća posebno za svako mjesto, a u vertikalni zbroj poduzeća posebno za svaku naznačenu industrijsku granu i podgranu. U vezi s izradom te križaljke postoje dva ozbiljna prigovora, jedan se odnosi na gradove, a drugi na broj poduzeća koja su u nju unijeta.

U obradi svoje studije Zografski je u prvom redu imao na umu ekonomsku analizu razvoja industrije u Makedoniji do 1912. godine. Polazeći s pozicija ekonomske nauke, on je svoja proučavanja protegao na sav teritorij geografske Makedonije, koja donekle predstavlja i jednu privrednu cjelinu, te je zato obuhvatio i ona njezina južna područja koja zajedno sa Solunom nisu ni u XIX st. etnički bila makedonska.¹⁸ Međutim, najjužniji dio geografske Makedonije ne spada u područje neposrednog proučavanja makedonske historijske nauke ni po kriterijima političke historije ni po kriterijima etnografije.¹⁹ Neću ulaziti u političko i ekonomsko značenje Soluna za Makedoniju,

¹³ Zografski, *Industrijata*, 128.

¹⁴ Solunski vilajet..., 243; Zografski, *Industrijata*, 143.

¹⁵ Z., *Dva sandžaka ot Istočna Makedonija*, Periodičesko spisanie na Balgarskoto knižovno društvo VIII/37—38, Sredec 1891, 46.

¹⁶ D. Zografski, *Za rabotničkoto dviženje vo Makedonija do balkanskata vojna*, Skopje 1950, 80.

¹⁷ Zografski, *Industrijata*, 144.

¹⁸ V. Kančov, *Makedonija, etnografija i statistika*, Sofija 1900; [M. D. Mišev] D. Branchoff, *La Macédoine et sa population chrétienne*, Paris 1905; L. Mojsov, *Okolu prašanje na makedonskoto nacionalno malcinstvo vo Grcija*, Eden pogled vrz opsežnata dokumentacija, Skopje 1954, 130—190.

¹⁹ O širem geografskom pojmu Makedonije po kojem su Makedonci u XIX st. uzeli svoje nacionalno ime, kao i o užem etničkom teritoriju Makedonije, vidi kod Lj. Doklestića, *Kroz historiju Makedonije*, Zagreb 1965, 9 (bilj. 1), 15 (bilj. 5), 154 i priložena skica; Lj. Doklestić, *Makedonskata osloboditelna borba i makedonskoto nacionalno prašanje*, *Razvitok na državnosta na makedonskiot narod*, Skopje 1966, 75—76, 78.

koje je naročito bilo aktuelno u XIX i na početku XX st., kada u taj grad počinju pridolaziti Makedonci u većem broju.²⁰ Želim samo istaći da se ni iz studije Zografskog ne primjećuje da je postojala organska veza između industrijskih poduzeća u Solunu i u južnom dijelu geografske Makedonije i makedonske pozadine, bilo u vezi s nabavom sirovina, bilo u vezi s učešćem makedonskih radnika u njihovoj proizvodnji. Isto tako nije zabilježen ni jedan Makedonac koji bi bio vlasnik ili suvlasnik oko 96 tvornica koje su do 1912. postojale u Solunu i u južnom dijelu geografske Makedonije.

Budući da je danas jedan od najakutnijih i predominantnih zadataka makedonske historiografije proučavanje razvoja makedonske nacionalnosti i budući da je to proučavanje tijesno povezano s istraživanjem svih društvenih, političkih i ekonomskih faktora koji su u pozitivnom ili negativnom smislu djelovali na proces formiranja makedonske nacionalne posebnosti, neminovno se mora i analiza razvoja industrije usredotočiti samo na etnički teritorij Makedonije (samo će se taj teritorij u daljem tekstu podrazumijevati pod imenom Makedonija). Uz ovako postavljene teritorijalne okvire, iz daljeg razmatranja razvoja industrije u Makedoniji mora otpasti 96 tvornica koje su se nalazile u Solunu (85), Kavali (1), Sarišavanu (1), Beru (4) i Kožanu (1), odnosno 97 tvornica, jer se grad Skeča (Ksanti), čiju je tvornicu duhana unio u spomenutu križaljku Zografski, ne nalazi ni u geografskim granicama Makedonije, već u Trakiji.

Kada se izuzme šest citiranih gradova u kojima se nalazilo 97 tvornica, u Makedoniji je, prema križaljci Zografskog, postojalo do 1912. u svemu 95 tvornica koje su se nalazile u 23 razna grada. Međutim, ni taj se broj ne može prihvatiti jer nije u skladu s činjeničnim materijalom koji je sam Zografski izložio u prve tri glave svoje studije. U tu križaljku nije unijeto 13 tvornica koje se spominju u poglavljima u kojima se razmatra odgovarajuća grana industrije u prvi tri glave studije.²¹ U toj je križaljci, također, prikazano da je u sedam mjesta u Makedoniji u pojedinim industrijskim granama bilo 26 umjesto 50 poduzeća, koliko ih se spominje na odgovaraju-

²⁰ Kako Solun nije nikada od VII st. pa do dolaska Turaka ulazio u sklop biće koje slavenske političke tvorevine koja je postojala u njegovoj slavenskoj pozadini, broj Slavena u tom gradu u čitavom tom periodu bio je veoma malen, isto kao i u vrijeme turske vladavine, kada makedonski seljak, vezan feudalnim sponama za zemlju, nije mogao u većem broju odlaziti u gradove. Tek u drugoj polovini XVIII i u toku čitavog XIX st. dolazi do nešto življe migracije Makedonaca u Solun, te je u tom gradu na početku XX st. po jednim autorima od 118 000 stanovnika bilo 10 000 Makedonaca ([N. Zupanić] K. Gersin, Mačedonija i Turško pitanje, Beograd 1903, 31; Makedonija kato prirodno i stopansko c'jalo, Sofija 1945), a po drugim autorima od 162 000 stanovnika bilo je 15 000 Makedonaca prema 70 000 Židova, 50 000 Turaka, 20 000 Grka, 2 000 Cincara, 2 000 stranaca (I. Ivanić, Mačedonija i Mačedonci I, Beograd 1906, 198).

²¹ To su tvornice rakije i duhana u Drami, mlinovi u Neveski, Kenali, Kavardarcima i Palikuri, tvornica sapuna u Strumici, dvije tvornice gajtana u Velesu, ciglana u Bitolju i uljara, tvornica sapuna i mehanička pekara u Skoplju (Zografski, Industrijata, 143, 137, 110, 112, 131, 121, 133, 117, 131). Tu nismo ubrojali ona poduzeća koja po svojoj prilici ne možemo uopće smatrati industrijskim pogonima, kao što je bilo poduzeće za izradu sapuna u Skoplju koje je proizvodilo godišnje samo 4 500 oka (oko 5 500 kg) sapuna ili isto takvo poduzeće u Velesu koje je proizvodilo 8 000 oka (oko 9 000 kg) sapuna (Zografski, Industrijata, 131).

ćim mjestima u tekstu prve tri glave.²² U istoj je križaljci vjerojatno greškom naznačeno da u nekoliko mjesta Makedonije postoje neke tvornice koje se u prethodnom tekstu ne spominju,²³ dok je za neke tvornice naznačen precizan broj unatoč tome što to u tekstu nije učinjeno.²⁴

Sve dosad izložene opaske na spomenutu križalju potaknule su me da na osnovu podataka donijetih u prve tri glave studije Zografskog, literature i nekoliko dosad nepoznatih podataka iz arhivskog materijala izradim tabelarni pregled u kojem su dati najosnovniji podaci za sva industrijska poduzeća koja su u Makedoniji postojala do 1912. godine.²⁵ U taj tabelarni pregled, koji se nalazi u prilogu, unijeti su za svako poduzeće, ukoliko je to poznato, godina početka proizvodnje ili godina kada se ono prvi put spominje, godina prestanka rada ili godine kada se ono posljednji put spominje, njegov proizvodni kapacitet ili opseg stvarne proizvodnje, pogonska snaga izražena u KS i broj radnika, a na kraju je naznačen i njegov vlasnik.

Izrađeni tabelarni pregled pruža uvid u cjelokupni razvoj industrijskog načina proizvodnje u Makedoniji do 1912, što daje osnovu za mnoga zapažanja i omogućuje donošenje zaključaka. Neki se od tih zaključaka uopće ne nalaze, a neki se u mnogo čemu razlikuju od zapažanja donesenih u četvrtoj glavi studije Zografskog, koja su već ukratko izložena u prikazu te studije.

I

Kao što se vidi iz priloženog tabelarnog pregleda, osnovni podaci o tvornicama veoma su oskudni i samo su za malen broj tvornica poznati. Osim toga, i ti malobrojni podaci imaju velik nedostatak u tome što potječu iz raznih godina u vremenskom rasponu od prije 1890. pa sve do 1912, zbog čega se ne može načiniti presjek za jednu ili nekoliko godina, već se samo može dati njihova suma za čitavo razdoblje do 1912. godine.

²² U križaljci je naznačeno da u Bitolju postoje tri mlina umjesto deset, koliko ih je nabrojano u tekstu, i tri pivovare umjesto četiri, u Štipu dva mlina umjesto šest, u Prilepu četiri mlina umjesto sedam, u Skoplju šest mlinova umjesto devet, u Vodenu tri tvornice tekstila umjesto četiri, u Njegušu tri tvornice tekstila umjesto šest i u Melniku dvije tvornice tekstila umjesto četiri (Zografski, Industrijata, 110, 113, 112, 110, 111—112, 121, 118, 123, 125, 128, 119, 128).

²³ U križaljci je za Negotin u rubrici mlinova unijeto da su postojala dva mlina, dok se u tekstu spominje samo jedan mlin. Nadalje je naznačeno da u Radovištu postoji jedno prehrambeno poduzeće, a u Seru tvornica duhana, koja se poduzeća na odgovarajućim mjestima u tekstu uopće ne spominju (Zografski, Industrijata, 112, 117, 136).

²⁴ To se odnosi na tri mlina i dvije tekstilne tvornice u Seru i dvije pilane u okolici Skoplja (Zografski, Industrijata, 109, 128, 135).

²⁵ Osim tvornica koje spominje Zografski u prve tri glave svoje studije, u taj tabelarni pregled unijeta je jedna tvornica namještaja koja je postojala u Bitolju (Savić, n. dj., 205), jedna tvornica bombona i lokuma, koju je G. Sotirov podigao 1885. u Bitolju, a koja je imala pogonsku snagu od 112 KS i proizvodila 140 tona robe (J. Grgašević, Industrija Srbije i Crne Gore, Zagreb 1924, 247; Sokolov, n. dj., 68), jedna tvornica bombona u Skoplju (Savić, n. dj., 132; Sokolov, n. dj., 69), tri mlina u Kukušu (Zografski, Za radničko kato dviženje..., 79) i jedna tvornica špirita i rakije u Drami koja je oko 1891. godišnje proizvodila oko 6,5 tona špirita (Z., Dva sandžaka..., 46; Solunski vilajet..., 243). Nije jasno iz kojih razloga Zografski nije i te tvornice uzeo u obzir, kada je iz iste literature uzeo druge podatke.

Lj. Doklešić

mjesto	vrsta tvornice	ukupno	pojedinačni broj	+ početak proizvodnje ili kada se prvi put spominje	+ godina prestanka rada ili kada se zadnji put spominje	+ kapaciteti ili stvarna proizvodnja	KS	broj radnika	vlasnici i napomene	
1. Bitolj	uljara	1	—	1860	1860	—	—	—	švicarska trg. firma	
	pivovare	4	1	1860 + 1890	1860 + 1896	—	—	—	" " "	
	bonbona i lokuma	1	1	+ 1882	+ 1896	—	—	—	u selu Bukovu	
		1	1	1904	1904	—	—	—	u selu Trnovu	
	predionice i fkeonice vune i pamuka	1	—	+ 1885	1885	—	—	12	—	Gerasim Sofirov
		4	1	+ 1886	+ 1908	40.000 oka godišnje (1896)	—	220 (1896)	—	u selu Dihovu
		1	1	+ 1904	1905	—	—	—	—	" " "
	mlinovi	1	1	+ 1892	1904	26,8 vagona godišnje	—	—	800	u selu Magarevu, Sterija Pikuli
		1	1	+ 1905	1905	—	—	—	—	u selu Magarevu
		10	7	1890	1897	729 vagona godišnje (1890)	—	—	—	hidraulični
	pilane	namještaja	1	1	1897	1897	—	—	—	"
			4	1	1897	1904	+ 1 vagon dnevno	—	—	parni, Ismail-paša
		ciglana	1	1	+ 1906	1906	—	—	—	parni
1			—	1904	1906	—	—	—	—	u Morihovu, bitoljski trgovac
kožara		1	—	—	—	+ 8.000 kom. dnevno	24	—	—	
2. Drama	platna za šatore	1	—	+ 1873	1891	—	—	—	—	
		1	—	+ 1880	1891	—	—	60	—	
	mlin	1	—	+ 1880	1891	6,5 tona godišnje (1891)	13	9	—	
	rakije	1	—	—	—	—	—	—	—	
	duhana	1	—	1904	1904	—	—	—	—	
1	1	1911	1911	—	—	—	1000	—	u selu Kozilki	

mjesto	vrsta tvornice	ukupno	pojedinačni broj	+ početak proizvodnje ili kada se prvi put spominje	+ godina prestanka rada ili kada se zadnji put spominje	+ kapaciteti ili stvarna proizvodnja	KS	broj radnika	vlasnici i napomene
17. Radovište	mlin	1	—	1910	1910	4,5 tone dnevno	—	—	—
18. Resen	ciglana	1	—	1904	1904	—	—	—	—
19. Ser	mlin	nekoliko	—	1890	1890	—	—	—	—
	predionice svile	nekoliko	—	1890	1890	—	—	—	—
	predionice pamuka	nekoliko	—	1892	1892	—	—	—	—
	pivovara	1	—	1904	1904	—	—	—	—
	ciglana	1	—	+ 1908	1908	—	—	—	—
20. Skoplje	mlinovi	9	1	1896	1904	—	—	—	Ahmed-aga, parni
			1	1896	1904	—	—	—	Hadži Jašar-beg
			1	1896	1904	—	—	—	Dapše-efendi
			1	+ 1896	1910	6.000 oka dnevno	50	18	Saban-paša
			1	1910	1910	12—50.000 oka dnevno	85	20	Jusuf Moreno
			1	+ 1880	1910	3.000 oka dnevno	50	—	Dapčevići, Ismail-paša
			1	+ 1908	1910	6.000 oka dnevno	40	8	Ibrahim-paša, motorni
			1	1910	1910	+ 4 tone dnevno (1910)	—	—	motorni
			1	1910	1910	+ 24 tone dnevno (1910)	—	—	Otomansko akcionarsko društvo
	pivovare i ledane	2	1	+ 1891	1912	3.000 litara i 1 t. dnevno	45	20 (1910)	Božić, Pančević i Lekić
			1	+ 1905	1905	20.000 hl godišnje (1911)	—	—	francuski kapital
	tiskare	3	1	1896	1910	—	—	11	turska državna
			1	+ 1908	1912	—	—	—	»Vardar«, srpsko
			1	+ 1910	1910	—	—	—	vlasništvo
	đubana	1	1	1896	1897	—	—	60 (1896)	Hail Čazima
			1	1898	1899	—	—	500 (1911)	Duhanska režiija
	uljara	1	—	—	—	—	—	—	—
	bonbona	1	—	—	—	1 tona dnevno	—	10—12	T. Ilkonov i P. Dimitrov

O razvoju prerađivačke industrije u Makedoniji

	vunene pletenine	1	—	1902	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	gajtana	2	1	+ 1902 1903 1903	—	—	—	—	—	—	—	—	P. Lekić Braća Hadži Kostovi
	pilana	nekoliko	—	1903	—	—	—	—	—	—	—	—	u selu Šiševu i drugim selima
	koža električna centrala	1	—	+ 1908 + 1908	—	—	8	10	—	—	—	—	D. Vučićolov škopska općina
	sapuna	1	—	1908	—	—	—	—	—	—	—	—	u selu Kučevištu, L. Rajčić
	mehanička pekara	1	—	+ 1908	—	—	—	—	—	—	—	—	austrlijska firma
	potkova ciglana	1	—	+ 1910 + 1911	—	—	—	30	—	—	—	—	Braća Papateodosi Braća Papateodosi, Z. Kasani i P. Manojlović
21. Sorović	mlin	1	—	1904	—	—	—	—	—	—	—	—	—
22. Strumica	sapuna	1	—	na početku XX st.	—	—	—	—	—	—	—	—	—
23. Sv. Nikola	mlin	1	—	—	—	—	60	—	—	—	—	—	—
24. Štip	mlin	6	3	—	—	—	40	—	—	—	—	—	—
25. Tetovo	ljuštionica riže mlin	1	1	1904 1898	—	—	—	—	—	—	—	—	Braća Alatini hidraulična
26. Veles	mlin	1	—	na početku XX st.	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	uljara	2	1	1904 1904 1890	—	—	—	10	16	19	22	—	Petar Zikov Petar Zikov Ilija Krstev
	gajtana	2	—	1890	—	—	—	—	—	—	—	—	—
27. Voden	mlin	2	—	1890	—	—	—	75	21	—	—	—	—
	sapuna	1	—	1890	—	—	—	10	12	—	—	—	—
	predionica pamuka	3	1	1904	—	—	—	—	230	—	—	—	Billi Zizi et Co.
	vune	—	—	1907	—	—	950	120 (1907) 200 (1910) 550	—	—	—	—	Lapa et Co. Gr. Zizi et Co.
		—	—	1910 1910 1898	—	—	—	—	—	—	—	—	—
		—	—	1898	—	—	—	—	—	—	—	—	—

1. Poznato nam je da je u Makedoniji do pojave prvih tvornica u drugoj polovini XIX st. pa do 1912 u svemu postojalo 130 tvornica. Tome broju treba još pridodati nekoliko mlinova, tkaonica svile i predionica pamuka koje su postojale u Seru i nekoliko pilana koje su radile u okolici Skoplja, čiji nam tačan broj nije poznat. Tu cifru ne smijemo iz više razloga uzeti kao definitivnu, jer će ona vjerojatno doživjeti višestruke korekture. Postoji mogućnost da dalja istraživanja ocijene kako su neki pogoni, koji su na osnovu nesigurnih podataka okvalificirani kao industrijski pogoni, u stvari bili manufakture. Osim toga, također postoji mogućnost da dalja istraživanja otkriju postojanje još nekih tvornica, u prvom redu malih i onih koje su proizvodile samo kraće vrijeme. Tako smo iz jednog izvještaja srpskog konzula u Skoplju Ž. Balugdžića iz 1908. saznali da je Lazar Rajačić u selu Kučevištu u skopskoj okolici otvorio tvornicu sapuna za koju je upravo bio nabavio strojeve.²⁶

2. Jačina pogonske snage poznata nam je samo za 29 tvornica, tj. za 22,30% ukupnog broja tvornica. Njihovi pogonski strojevi i turbine imali su 2500 KS. Od te pogonske snage samo na jednu predionicu pamuka u Vodenu (950 KS) i jednu tkaonicu pamuka u Njegušu (760 KS) otpada 1 710 KS, dok je prosjek za svaku od 27 ostalih tvornica nepunih 30 KS, a bilo je tvornica koje su imale manje od 10 KS. Ta nas činjenica navodi na pomisao da su mnogi pogoni, koje smo svrstali u industrijske, bile obrtničke ili manufakturne radionice koje su samo djelomično uvele strojni pogon. Što se tiče porijekla strojeva, a i turbina za pogon mlinova, oni su se isključivo uvozili i to uglavnom iz zapadnoevropskih zemalja.

3. Broj zaposlenih radnika poznat nam je također samo za 29 tvornica, u kojima je radilo 5 413 osoba. Od toga je u svakoj od 12 tvornica, i to u tri tvornice duhana u Skoplju, Đevđeliji i Drami i devet tekstilnih tvornica u Bitolju, Vodenu i Njegušu, bilo zaposleno između 150 i 1 000 radnika ili ukupno 5 168 radnika. U ostalih 17 tvornica bilo je zaposleno u svemu samo 245 radnika ili u prosjeku 14 radnika po poduzeću. Iako su svi ti podaci još uvijek nedovoljni za neko uopćavanje, jer se odnose samo na jednu nepunu četvrtinu svih poznatih tvornica, mislim da neće biti presmjela tvrdnja da u industriji Makedonije, i to na početku XX st., kada je najveći broj od navedenih 130 industrijskih poduzeća bio u pogonu, nije bilo uposleno više od 10 000 industrijskih radnika. Ta se pretpostavka temelji na činjenici da su među poduzećima za koja ne znamo koliko su radnika upošljavala, isto kao i u cjelokupnom broju poduzeća, prevladavala prehrambena (72 poduzeća), u prvom redu mlinarska, koja su zapošljavala relativno malo radnika. Nasuprot tome posjedujemo podatke upravo za duhansku industriju u kojoj je radio relativno najveći broj radnika, ali je za diskusiju da li je svih 2 100 radnika, koji su radili u sve tri tvornice duhana, bilo u stalnom radnom odnosu ili su samo sezonski radili na sortiranju, klasificiranju i čišćenju listova duhana ili na nekim drugim poslovima.

²⁶ Diplomatski arhiv Sekretarijata inostranih poslova SFRJ (= DA), Političko-prosvetno odeljenje (= PPO) 1908, F XV, R 600, 1619 — Ž. Balugdžić, Skoplje, 19. III 1908 (249).

4. Sveukupni uvid u proizvodnju, i po količini i po kvaliteti, nije moguć jer postoje podaci samo za 38 tvornica, a i to u nekim slučajevima nisu podaci o stvarno izvršenoj proizvodnji, već o proizvodnim kapacitetima pojedinih tvornica. Međutim, podaci o proizvodnim kapacitetima nisu pouzdan indikator, jer često proizvodni kapaciteti nisu bili u cjelini iskorišteni. Tako je tvornica za ljuštenje riže u Kočanima u prvim godinama rada umjesto 10 tona proizvodila samo 3—4 tone ljuštene riže na dan.²⁷ Proizvodi makedonske industrije pretežno su bili namijenjeni unutrašnjoj potrošnji. Unatoč tome, oni ni na domaćem tržištu nisu mogli izdržati konkurenciju uvezene industrijske robe, kao što je bio slučaj sa svilenim koncem proizvedenim u makedonskim predionicama.²⁸

5. Veličina postojanog i promjenljivog kapitala pojedinih tvornica, kao i njegov organski sastav, jedna je od najvećih nepoznanica. Iz dosad poznatih podataka nije moguće izvesti bilo kakve usporedbe i općenite sudove. Za sada znamo da su se kapitali njegujućih predionica pamuka »Longo et Turpalis« cijenili na 30 000 i »Gonta et Zaraga« na 17 000 t. lira, a vodenskih predionica pamuka »Gr. Cici et Co.« na 90 000, »Lapa et Co.« na 15 000 i »Bili Cici et Co.« na 10 000 t. lira, i to sve za god. 1910; njeguške tkaonice pamuka »Hadži Lazar i Co.« na 40 000 t. lira; ljuštionica riže u Kočanima na 51 000 franaka;²⁹ bitoljske tvornice bombona i lokuma G. Sotirova na 10 000 lira;³⁰ skopske pivovare i ledane Lj. Božica 1909. na 130 000 dinara (5 400 t. lira)³¹ i skopske štamparije »Vardar« 1908. na 9 500 dinara (240 t. lira), za koju je sumu novca stara »Demokratska štamparija« u Beogradu otkupljena te zajedno s nešto novih slova poslana u Skoplje.³²

Osnovni i obrtni kapital teško je utvrditi i iz tog razloga što su u toku vremena vršene nove investicije u pojedinim tvornicama. Tako se npr. kapital spomenute skopske pivovare Lj. Božića i Co. pri osnivanju 1891. cijenio na 800 t. lira,³³ dok ga je 1909, nakon izgradnje ledane i drugih investicija, arhitekt Petar Jovanović procijenio na 130 000 dinara (5 400 t. lira).³⁴

6. Po vrsti proizvodnje u Makedoniji su u svemu do 1912. postojale 72 prehrambne tvornice (55,38%), i to 55 mlinova, 7 pivovara i ledana, 4 uljare, 2 tvornice bombona, 2 ljuštionice riže, 1 rakije i 1 mehanička pekara; 26 tekstilnih tvornica (20%), i to 8 predionica svile (filuterija), 6 predionica pamuka, 1 tkaonica pamučne robe, 5 predionica i tkaonica vune, 4 tvornice gajtana, 1 vunene pletenine i 1 platna za šatore; 3 kemijske tvornice (2,31%), i to sve tvornice sapuna; 11 drvnih tvornica (8,46%), i to 10 pilana i 1 namještaja; od ostalih grana proizvodnje 7 tiskara (5,38%), 4 ciglane (3,08%), 3 duhana (2,31%), 2 kožare (1,54%), 1 metalna, tj. potkova (0,77%) i jedna električna centrala (0,77%).

²⁷ Zografski, Industrijata, 117.

²⁸ Isto, 128.

²⁹ Isto, 126, 123, 117.

³⁰ Grgašević, n. dj., 247; Sokolov, n. dj., 68.

³¹ DA, PPO 1909, F VI, R 166, 117.

³² DA, PPO, 1910, F IV, R 99, 4449 — MID, Bgd. 13. VIII 1908.

³³ Zografski, Industrijata, 115.

³⁴ DA, PPO 1909, F VI, R 166, 117.

Po svojoj proizvodnoj strukturi industrija u Makedoniji može se okvalificirati kao pretežno laka industrija, a i one tvornice koje po klasifikaciji spadaju u tešku industriju, poput kemijskih i električnih, proizvodile su predmete široke potrošnje, tj. sapun, ili sredstva osobne potrošnje, tj. električnu energiju.

Po svojoj sirovinskoj zavisnosti većina postojećih industrijskih grana bila je upućena na poljoprivredu, i to prehrambena, tekstilna, duhanska i kožarska, koje čine 79,23% cjelokupne industrije u Makedoniji, dok je na šumarstvo bilo upućeno 8,46% ukupnog broja industrijskih poduzeća. Prema tome, gotovo četiri petine svih tvornica koje su postojale do 1912. snabdijevalo se sirovinama na samom mjestu u Makedoniji ili iz drugih pokrajina evropskog dijela Turskog Carstva.³⁵ Istina, domaća industrija vunene robe upotrebljavala je i jeftinu englesku vunenu pređu.³⁶

Više je bilo faktora koji su pridonijeli takvoj strukturi industrijske proizvodnje i potpunom odsustvu teške industrije u Makedoniji do 1912. godine. Gotovo potpuno zapušteno rudarstvo u posljednjim stoljećima turske vladavine, nepostojanje većih količina električne energije, kao i nedostatak vlastitog kapitala i vlastitog stručnog kadra bili su, uz mnoge druge faktore, oni momenti u začaranom krugu ekonomskog života Makedonije koji su jedan na drugoga negativno djelovali, te je teško sagledati što je uzrok, a što posljedica. Politički nestabilna situacija u Makedoniji, naročito na početku XX st., odbojno je djelovala na strani kapital, kojem su od strane turske vlade širom bila otvorena vrata na području čitavog carstva. On je u Makedoniji na polju industrije pretežno ulazio u kratkoročne investicije, nastojeći da u što kraćem roku iskoristi postojeću sirovinsku bazu i nekvalificiranu najamnu radnu snagu. Budući da su svi dosad navedeni zaključci u vezi sa stranim kapitalom stečeni na osnovu oskudnih indikacija, oni moraju u budućnosti dobiti svoju potvrdu na osnovu nove dokumentacije.

7. Po teritorijalnom smještaju od ukupno 130 poimence poznatih tvornica do 1912. bilo ih je u Bitolju 35 (26,90%), u Skoplju 26 (20,02%) u Njegušu 8 (6,15%), u Vodenu 7 (5,38%), u Štipu 7 (5,38%) i u Prilepu 7 (5,38%), što sve zajedno u tih šest gradova čini 90 tvornica (69,21%), dok se 40 tvornica (30,79%) nalazilo u ostalom 21 gradu Makedonije.

Ovaj brojčani omjer ni u kom slučaju ne pokazuje kakav je bio stvarni smještaj tvornica po njihovu proizvodnom potencijalu. Budući da o proizvodnim kapacitetima i stvarnoj proizvodnji gotovo ništa ne znamo, morat ćemo se poslužiti podacima o pogonskoj snazi i broju zaposlenih radnika, koje imamo za 29 tvornica. Na osnovu tih elemenata dobiva se sasvim druga slika o teritorijalnom razmještaju tvornica u Makedoniji do 1912. U južnom dijelu Makedonije samo je u 8 tvornica (4 u Vodenu i 4 u Njegušu) za pokretanje strojeva postojala pogonska snaga od 1825 KS (73%), dok je 21 tvornica u

³⁵ Budući da je domaća vuna bila oštra, tvornice tekstila u selu Dihovu kod Bitolja dobavljale su vunu bolje kvalitete iz Soluna, Sera, Jedrena i Smirne (J. Hadži Vasiljević, Grad Bitolj, Brastvo XIV, Beograd 1911, 253).

³⁶ Z o g r a f s k i, Industrijata, 122.

sjevernom i srednjem dijelu Makedonije imala u svemu 675 KS (27%). Tako isto u južnom dijelu Makedonije u 15 tvornica (6 u Vodenu, 6 u Njegušu i 3 u Drami) bilo je zaposleno 3118 radnika (57,60%) dok je u 14 tvornica u srednjem i sjevernom dijelu Makedonije u svemu radilo 2295 radnika (42,40%). Taj će se omjer svakako unekoliko promijeniti pošto se saznaju podaci za ostalu 101 tvornicu, ali on će bez sumnje uvijek proporcionalno ostati u korist gradova u južnom dijelu Makedonije po količini njihove proizvodnje, po jačini pogonskih snaga, po uloženom kapitalu, pa čak i po broju radnika, iako pri omjeravanju industrijskog potencijala broj zaposlenih radnika ne mora biti indikator visoke proizvodnje. Jedino je u južnom dijelu Makedonije postalo nekoliko tvornica u punom smislu tog pojma, dok su industrijski pogoni u srednjem i sjevernom dijelu Makedonije većinom bili minijaturni, jedva nešto veći od običnih obrtničkih radionica, a možda je među njima, kao što je već naglašeno, bilo i dosta obrtničkih ili manufakturnih radionica koje su samo djelomično primijenile strojni pogon.

8. Vrijeme osnivanja ili uvođenja strojnih postrojenja u dotada postojeće manufakturne radionice u Makedoniji poznato nam je samo za jednu petinu industrijskih poduzeća u Makedoniji. Stoga se ne može prići periodizaciji razvoja industrije u Makedoniji do 1912. godine. Uzalud bi bio svaki napor koji bi bio usmjeren na traženje etapa tog razvoja.

Jedino ako pretpostavimo da prva godina spominjanja svake pojedine tvornice znači i početak njezine djelatnosti, pri čemu se izlažemo riziku da nas dalja istraživanja demantiraju ako se pokaže da su mnoge tvornice započele radom prije te godine, možemo izračunati koliko je broj tvornica postojao do neke godine. Ako se odlučimo za 1890, jer iz te godine postoji statistika za jedan dio Makedonije,³⁷ ustanovit ćemo da je do te godine u Makedoniji postojalo 31 industrijsko poduzeće i još nekoliko mlinova i predionica svile i pamuka u Seru čiji nam tačan broj nije poznat. Po vrsti proizvodnje to su bili: 16 (i još nekoliko) mlinova, 1 pivovara, 1 uljara, 1 tvornica bombona, 2 špirita, 1 sapuna i 9 (i još nekoliko) tvornica tekstila. Od tog broja tvornica poznato nam je da je 13 tvornica imalo ukupno pogonsku snagu od 277 KS i da je 11 tvornica upošljavalo 530 radnika. Od tih industrijskih poduzeća u južnom dijelu Makedonije nalazilo se u Drami 9, Seru nekoliko, Melniku 4, Njegušu 3 i Vodenu 3; u središnjem dijelu Makedonije u Bitolju 12, Prilepu 3 i Velesu 3 i u sjevernom dijelu Makedonije samo jedno poduzeće u Skoplju. Iz tih oskudnih podataka vidi se da su se u toku 70-ih i 80-ih godina prva industrijska poduzeća pojavila u južnom dijelu Makedonije (jer ne uzimamo u obzir ona dva poduzeća koja su u Bitolju prestala raditi ubrzo nakon njihova osnutka 1860),³⁸ te da su se zatim postepeno pojavljivala u središnjem, a najkasnije u sjevernom dijelu Makedonije. Te nas činjenice navode na zaključak da je poticaj za uvođenje industrijskog načina proizvodnje dolazio u Makedoniju iz Soluna (u tom je gradu već 1857. proradio prvi parni mlin za brašno, a u njegovoj blizini 1866. prva predionica pamuka pokre-

³⁷ Ta se statistika odnosi na solunski vilajet, a unijeta je u Solunski vilajet..., 243, v. Zografski, *Industrijata*, 143.

³⁸ Zografski, *Industrijata*, 113.

tana strojnim pogonom; od 80-ih godina broj raznih tvornica u Solunu bio je u stalnom porastu³⁹ i one su se u Makedoniji proširivale istim pravcem kojim su u nju u toku XVIII st. prodirali robno-novčani odnosi.

II

Zbog nepoznavanja mnogih elementarnih činjenica o kojima je do sada bilo riječi, teško je dati potpuni odgovor i na tri bitna pitanja iz razvoja industrijske proizvodnje u Makedoniji. Prvo, na kojim je temeljima ona nikla u Makedoniji. Drugo, tko su njezini organizatori i koliko je učešće makedonskog građanstva i makedonskog kapitala u njezinoj izgradnji. Treće, koje su posljedice njezina razvoja, tj. kako se on odrazio na privrednu i društvenu strukturu gradova u Makedoniji.

1. Čini se da je samo malen broj tvornica organski izrastao iz manufakturnih radionica koje u Makedoniji gotovo potpuno nestaju na kraju prošlog stoljeća. Zapravo, mnoge su centralizirane i decentralizirane manufakture zbog prodora industrijske robe u Makedoniji prestale s proizvodnjom još u toku 70-ih godina XIX stoljeća. Takva je bila sudbina i nekoliko novih⁴⁰ (a ne devet)⁴¹ manufakturnih radionica u Đevđeliji, kao i manufakturnih radionica koje su postojale u drugim gradovima Makedonije u toku 60-ih godina XIX st., isto kao i domaćih radionica za preradu krzna u Ohridu, čiju su proizvodnju na nakladnom principu bili organizirali ohridski trgovci, također u toku 60-ih godina XIX stoljeća.⁴² Međutim, na kraju XIX st. u nekim se od tih gradova podižu industrijska poduzeća istih proizvodnih vrsta kojih su bile i manufakture, kao u Đevđeliji predionica svile koja je puštena u pogon 1901. godine. U onim pak manufakturnim radionicama koje su se uspjele održati do 90-ih godina XIX st. počinje se tada uvoditi strojni pogon, npr. u manufakturnim radionicama gajtana u Velesu.⁴³

Neposredno prerastanje ručnog rada u industrijsku proizvodnju događalo se i na makedonskom selu. Tako su prekupci vunene robe, proizvedene u domaćoj radinosti u nekoliko bitoljskih sela, osnovali 1885. u jednom od njih, u selu Dihovu, manufakturu šajaka u kojoj je postepeno do 1895. uveden u potpunosti parni pogon. U istom selu dolazi 1904. do koncentracije manufakturnih proizvođača iz okolnih sela Magareva i Trnova. Vlastitom inicijativom sami su seoski tkачi osnovali te godine poduzeće s 4 mehanička i 28 ručnih razboja za proizvodnju šajaka.⁴⁴

³⁹ Isto, 106, 118.

⁴⁰ J. H a h n, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, Wien 1867, 122.

⁴¹ U beogradskom izdanju te knjige (J. H a n, *Putovanje kroz porečinu Drima i Vardara*, Beograd 1876) prevodilac je omaškom »nove svilare« preveo kao »devet svilara«. Taj pogrešni podatak unijet je kasnije u historijsku i ekonomsku literaturu u kojoj se sve do danas zadržao.

⁴² H a h n, n. dj., 192—193.

⁴³ Z o g r a f s k i, *Industrijata*, 127, 121.

⁴⁴ Isto, 119—120, 122.

Dalja istraživanja treba da osvijetle u kojoj su se mjeri, osim tekstilne, stvarale u Makedoniji i druge industrijske grane na temeljima manufakturnih radionica ili nakladne manufakture.

2. O porijeklu kapitala koji je bio angažiran u izgradnji pojedinih industrijskih poduzeća u Makedoniji veoma malo znamo. Isto tako, poznati su nam vlasnici samo 43 tvornice. Od tog broja Makedonci su bili vlasnici 12 tvornica i suvlasnici još 4 tvornice.⁴⁵ Tvornice koje su pripadale tim Makedoncima bile su u svakom pogledu malene. Naprotiv, industrijska poduzeća koja su podigli domaći Grci i Cincari, poput tekstilnih tvornica u Vodenu i Njegušu, u svemu su nadmašivala prethodna poduzeća.

O količinama stranog kapitala koji je penetrirao u makedonsku industriju teško je reći nešto određenije. Zapadnoevropski je kapital, čini se, bio zainteresiran samo za direktna investiranja. U Skoplju je francuski kapital 1905. podigao ledanu, a zatim pivovaru, a austrijski 1908. parnu pekaru. Ugarska firma M. A. Herzog et Co. osnovala je tvornicu duhana u Đevđeliji, a Talijan Florenti kupio predionicu svile u Đumendži.⁴⁶ Zografski je u jednoj drugoj studiji uz put nabacio da su velike evropske banke, poput Deutsche Bank, Crédit Lyonnais, Wienerbankverein i dr., »puštali svoje krakove« u makedonsku industriju, ali tu tvrdnju nije potkrijepio ni jednim konkretnim primjerom.⁴⁷

Ostaje otvoreno pitanje koliko su filijale Carske otomanske banke i Solunske banke u Makedoniji, kao i filijale grčke Atenske banke i grčko-njemačke Orijentalne banke iz Soluna, investirale u makedonsku industriju. Poznato nam je da su solunske filijale Atenske i Orijentalne banke »bili glavni posrednici u prodaji proizvoda ili u snabdijevanju potrebnim sirovinama i opremom« predionica pamuka u Njegošu i Vodenu,⁴⁸ koje su bile očito najveće tvornice ne samo te vrste već i uopće među svim tvornicama u Makedoniji. I solunska židovska trgovačko-bankarsko-industrijska kuća Braća Alatini, koja je imala učešća u Solunskoj banci, posjedovala je parni mlin u Štipu.⁴⁹ Jesu li i druga trgovačka i industrijsko-akcionarska društva iz Soluna bila zainteresirana za podizanje industrijskih pogona u Makedoniji, nije nam poznato.

Poput grčkih banaka, i srpska je vlada u prvom deceniju XX st. počela kreditirati, ali u mnogo manjem opsegu, i one poslove svojih ljudi u Makedoniji koji su bili povezani s organizacijom industrijske proizvodnje u Makedoniji. Tako je Ljubomir Božić, vlasnik jedne polovine skopske pivovare, dobio

⁴⁵ U tabelarnom pregledu nije navedeno da su pored bitoljskog industrijalca Anestija, Cincarina, i nekih industrijalaca iz Soluna, i braća Jovanovići iz Skoplja bili suvlasnici tekstilne tvornice u selu Dihovu kod Bitolja (Hadži Vasiljević, Grad Bitolj..., 252), jer nije jasno na koju se od dvije tada postojeće tekstilne tvornice u tom selu odnosi taj podatak.

⁴⁶ Zografski, Industrijata, 116, 117, 137, 128.

⁴⁷ D. Zografski, Formite i organizaciiite na kreditniot sistem vo Makedonija kon krajot na turskoto vladeenje, Godišnik na Ekonomskiot fakultet VII, Skopje 1960, 118.

⁴⁸ Isto, 114.

⁴⁹ Zografski, Industrijata, 112.

od Klasne lutrije 1904, posredstvom srpske vlade, zajam od 25 000 dinara u svrhu podizanja ledane u sklopu same pivovare.⁵⁰ Dug Lj. Božića i novog suvlasnika Petra Lekića, skopskog trgovca porijeklom iz Bosne, porastao je 1908. na 38 281 dinara.⁵¹ Budući da pivovara zbog raznih teškoća nije mogla proizvoditi, iste godini Ministarstvo inostranih dela Srbije vodi pregovore oko kupovine pivovare. Bilo je zamišljeno da tu kupovinu izvede neka poverljiva osoba, obavezno turski državljanin, koja bi kao vlasnik fingirala pred turskim vlastima, ali P. Lekić i treći suvlasnik Hadži Kostić (Kostov) nisu bili voljeni da je prodaju.⁵² Da bi pivovara mogla nastaviti s proizvodnjom odobren joj je 1911. novi zajam od 25 000 dinara.⁵³ Od sredine 1908. u Skoplju je postojala i radila tiskara »Vardar«, koja je bila vlasništvo srpske države. Turskim vlastima bio je prijavljen kao vlasnik David Dimitrijević, pouzdanik srpske propagande, kojem je kasnije i ustupljena tiskara pod uvjetom petogodišnje otplate, što je i utanačeno ugovorom od 12. XII 1909.⁵⁴ Radi osiguranja interesa srpske države uređeno je fiktivno dugovanje Davida Dimitrijevića poverljivom čovjeku srpske propagande, a to je bio skopski liječnik Mihajlo Šuškalović, na čije je ime izvršena intabulacija nad imovinom tiskare.

Dosad izloženi fragmentarni podaci nepobitno nam ukazuju da ćemo, tek nakon što bude poznato porijeklo kapitala za najveći broj tvorničkih pogona u Makedoniji, imati puni uvid u to koliki je bio udio domaćeg građanstva, napose njegova makedonskog dijela, a koliki stranih trgovaca, bankara, industrijalaca i balkanske propagande u izgradnji industrije u Makedoniji.

3. Iako još nije moguće imati pravu predodžbu o tome kakav je odraz imalo nastajanje industrije u Makedoniji do 1912. na njezin privredni razvoj, ipak se naziru neki momenti. Nakon krize sitnoproizvođačke privrede započete 70-ih godina XIX st., gradska se privreda počinje na prijelazu XIX i XX st. postepeno stabilizirati i oporavljati. Osnivanje tvorničkih pogona, i unatoč tome što oni nisu mogli ni izdaleka asporbirati postojeći višak slobodne radne snage, odrazilo se donekle povoljno na unutrašnje tržište time što se podigla kupovna moć siromašnih gradskih slojeva. To je naročito pogodovalo onim obrtničkim specijalnostima koje su se uspjele do tada održati, a to su pretežno bili uslužni ili specifično domaći obrti. Ti obrti zapravo nisu ni ranije bili izloženi konkurenciji industrijske robe, bilo uvozne, bilo domaće, već ih je posredno bila zahvatila opća privredna kriza. Razumljivo je da je i za trgovce na malo stabilizacija unutrašnjeg tržišta bila povoljna. Međutim, do kraja turske vladavine nije došlo do nekih dubljih promjena u privrednom životu makedonskih gradova, jer je za spori tempo razvoja industrije u Makedoniji bio kratak vremenski period od posljednjih decenija XIX st. do 1912. godine.

⁵⁰ DA, Političko odeljenje 1904, F I, B 74, 494 — Ministarstvo privrede, Beograd 18. III 1904 (17).

⁵¹ DA, PPO 1908, F VIII, R 207, 5040 — Klasna lutrija, Beograd 18. VIII 1908.

⁵² DA, PPO 1908, F VIII, R 207, 305, 588, 1185, 5090, 6561, 6847.

⁵³ DA, PPO 1911, F IV, R 86, 3402 — MID, Beograd 10. VI 1911.

⁵⁴ DA, PPO 1910, F IV, R 99, 4748, 6284.

»Relativno velika koncentracija i gustina stanovništva u Македонији u gradovima« na kraju XIX st. (koja se vidi i iz podatka da je Македонија tada imala 634 169 gradskih stanovnika ili 28,08%, a Србија samo 257 443 gradskih stanovnika ili 11,28% unatoč tome što su obje imale isti broj ukupnog stanovništva), na koju ukazuј Zografski,⁵⁵ nikako se ne može pripisati posljedica podizanja индустрије u Македонији. Та концентрација има sasvim друге политичке, привредне i социјалне узроке i njih треба тражити duboko u XIX stoljeću. Већ 60-ih година gradovi u Македонији доживљавају своју бројчану кулминацију. Tada је Bitolj имао око 40 000,⁵⁶ Скопље 20 800,⁵⁷ Веles око 20 000⁵⁸ i Шtip око 15—20 000 становника.⁵⁹ Poslije punih pola stoljeća, tj. uoči balkanskih ratova, Bitolj је имао 48 310, Скопље по једном извору 38 000, a по другом 47 384, Веles 15 624 i Шtip 15 314 становника.⁶⁰ Iz тih се примјера јасно види да се управо u вријеме када се развијала индустрија u Македонији једино u Скопљу број становника повећао више од његова нормалног природног прirаста, док су Веles i Шtip дapaće i стагнирали. Osim toga, не смijемо се заваравати илузијом да је читаво становништво gradova u Македонији било укloпљено u градску привреду. Dobром дијелу градског становништва земљорадња је била искључиво занимaње. Чак и u току 30-ih година XX st. градских је аграрaca u Bitolju било 14,20%, u Скопљу 15%, u Tetovu 24,50% i u Kumanovu 31,10%.⁶¹

Velike бројке градског становништва u Македонији нису поуздани индикатор градског привредног потенцијала, нарочито не индустријског. То можемо видјети ако већ познате податке o индустријским погонима u Македонији успоредимо s подacима из Србије s почетка XX st., када су Србија i Македонија имале приближно једнак број становништва. U Србији је 1904, поред 202 млина, postajало још 88 подuzeća која су припадала разним индустријским гранama, a имала су погонску снагу нешто већу од 1427 KS i упошљавала 4507 радника.⁶² Godine 1908. u Србији је поред 239 млинова, u којима је било уложено gotovo 12,5 милијуна динара капитала i који су произвођили нешто више од 12 500 vagona брашна i упошљавали 364 радника, i 9 pivovара u којима је било уложено преко 4 милијун динара капитала i које су произвођиле пиво u вриједности од преко 3 милијуна динара i упошљавале 1009 радника, postojале су још 162 tvornice које припадале осталим индустријским гранama i које су имале погонску снагу од 10 559 KS, произвођиле су вриједности од преко 52,5 милијуна динара i упошљавале 10 070 радника.⁶³ Godine 1910. u Србији се број индустриј-

⁵⁵ Zografski, *Industrijata*, 147.

⁵⁶ H. F. Tozer, *Researches in the higlands of Turkey*, London 1869, 167.

⁵⁷ J. Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*, Wien 1868, 110.

⁵⁸ G. Makenzijeва i A. Irbijeва, *Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi*, Beograd 1868, 85.

⁵⁹ Zografski, *Za работничкото движење...*, 31.

⁶⁰ J. Mihailović, *Razvitak gradova i varošica od oslobođenja do danas, Spomenice dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije 1912—1937*, Скопље 1937, 808, 809, 815.

⁶¹ Isto, 805.

⁶² *Statistički godišnjak kraljevine Srbije (1904) IX*, Beograd 1906, 366—380.

⁶³ Isto (1907—1908) XII, Beograd 1913, 449, 437, 459.

skih poduzeća, bez mlinova i pivovara, povećao na 171 tvornicu, koje su imale pogonsku snagu od 24 030 KS i proizvodile u vrijednosti od 74,3 milijuna dinara.⁶⁴

Ova je usporedba bila potrebna ne samo zato što je Srbija bila Makedoniji susjedna zemlja već i stoga što L. Sokolov naglašava da je industrija Makedonije 1904. »raspolagala s većim ukupnim kapacitetom (pogonska snaga) i da je angažirala veći broj radnika« od Srbije, iako su i Srbija i Makedonija tada imale isti broj cjelokupnog stanovništva.⁶⁵ Je li ta pretpostavka Sokolova tačna za 1904. godinu, danas još ne možemo utvrditi jer nemamo dovoljno odgovarajućih podataka o stanju industrije u Makedoniji u toj godini. Međutim, na osnovu uspoređenja poznatih podataka o svim industrijskim poduzećima koja su postala u Makedoniji do 1912. s odgovarajućim podacima za Srbiju za 1903. i 1910. možemo kategorički tvrditi da su 1908. i kasnijih godina proizvodni kapaciteti industrije u Srbiji nedvojbeno bili veći od proizvodnih kapaciteta makedonske industrije, pa se prema tome usporedbom industrije u Makedoniji i Srbiji ne mogu donositi zaključci u odnosu na stupanj razvoja industrijskog načina proizvodnje u Makedoniji.

Što se tiče promjena u društvenoj strukturi Makedonije, koje je bez sumnje izazvala pojava industrije u Makedoniji, unatoč tome što se ona do 1912. nalazila u početnoj fazi svog razvoja, danas veoma malo možemo reći. Tome je razlog što još ne posjedujemo opsežnije podatke o broju i o etničkom sastavu industrijskih radnika i o broju, ekonomskoj snazi i etničkoj pripadnosti onog domaćeg društvenog sloja koji je organizirao industrijske pogone u Makedoniji⁶⁶ i što još ne postoje odgovarajuće analize o klasnom profilu i etničkoj strukturi gradskog stanovništva u Makedoniji u XIX i na početku XX stoljeće.⁶⁷ Zbog nepoznavanja svih tih elemenata, danas se još ne može imati odgovor na ova pitanja: prvo, kakvo su mjesto zauzimali industrijski radnici u okvirima cjelokupnog tada postojećeg radništva u Makedoniji; drugo, kakvo je značenje imalo krupno građanstvo u odnosu na ostale slojeve građanske klase i u odnosu na cjelokupno društvo u Makedoniji; treće, koliki je bio omjer i kakve su pozicije imali Makedonci u redovima industrijskog radništva i u redovima krupnog građanstva u Makedoniji.

Upravo stoga što još nisu izvršene odgovarajuće analize koje bi dale konkretne odgovore na sva postavljena pitanja, u historijskoj se nauci nije

⁶⁴ N. Vučo, *Privredna istorija Srbije do prvog svjetskog rata*, Beograd 1955, 250.

⁶⁵ Sokolov, n. dj., 76.

⁶⁶ Mišljenje D. Miljovska da je u drugoj polovini XIX st. zbog privredne krize iščezao s historijske scene »makedonski dio industrijske buržoazije« (D. Miljovska, *Dve razvojni etapi vo ekonomsko-opštstveniot razvitok na Makedonija vo XIX vek*, Glasnik na Institutot za nacionalna istorija VII/2, Skopje 1963, 63–64) ne može se u potpunosti prihvatiti.

⁶⁷ Ne smijemo smetnuti s uma da se čak na početku XX st. makedonsko stanovništvo nalazilo u većini najvećima u malim gradovima i varošicama Makedonije. U većim gradovima uglavnom je broj Turaka, tj. muslimana, prelazio makedonski živalj. Po demografskim podacima tada je u makedonskim gradovima postojao i manji broj Židova, Grka (u većini su se nalazili u Seru i Kosturu), Vlaha (u većini su se nalazili u Kruševu i Klisuri), Cigana i Šiptara (v. Kančov, n. dj.; [Mišev] Branchoff, n. dj.; [Županić] Gersin, n. dj.; Mojsov, n. dj.).

moglo otići dalje od općenite konstatacije da je u Makedoniji do 1912. malobrojno krupno građanstvo pretežno bilo sastavljeno od domaćih Židova, Grka, Cincara, Turaka i pojedininih Makedonaca (dok je sitno građanstvo u najvećem dijelu bilo makedonsko) i da je radništvo bilo heterogenog etničkog sastava.

U vezi sa svim tim pitanjima danas se može donijeti samo jedan ispravan zaključak, a to je da ona moraju ostati otvorena sve dok se ne dobiju adekvatni odgovori. A dok nam ne bude jasan klasni profil i etnički sastav društva u Makedoniji na kraju XIX i na početku XX st., ne možemo imati uvid u ekonomske pozicije, a prema tome ni u političku snagu ili nemoć onih makedonskih društvenih slojeva koji su vodili autonomistički pokret u Makedoniji do 1912. i koji su po svojoj historijskoj ulozi trebali biti nosioci makedonske nacionalne ideje, niti ćemo moći u potpunosti razjasniti i mnoge druge važne ekonomske, političke i društvene pojave i zbivanja koja su se javljala i događala u to vrijeme u Makedoniji.

R é s u m é

Dans le brève étude de D. Zografski Fondation et développement de l'industrie en Macédonie jusqu'à la guerre balkanique pour la première fois est présenté complètement et de façon systématique le développement de l'industrie en Macédonie, à partir de ses origines jusqu'à la fin de la domination turque (1912). Dans ce travail est englobé le territoire de toute la Macédonie géographique qui était à cette époque-là aussi, plus large du territoire ethnique des Macédoniens. Et justement dans cette partie Sud de la Macédonie géographique, qui n'entre pas dans les cadres historiques du peuple macédonien, se trouvait la moitié de toutes les usines que cite Zografski. A la fin de cette étude est donné sous la forme des mots croisés le tableau sommaire du nombre d'usines qui à partir de 1912 existaient en Macédonie dans certaines branches industrielles et dans certaines villes. Le même tableau est fait très superficiellement et même de façon inexacte.

Pour les raisons citées il a été nécessaire, à la base des données mises au jour dans les trois premiers chapitres de l'étude de Zografski, dans la littérature et dans quelques données originales, inconnues jusqu'à présent, de faire une représentation tabellaire dans laquelle figurent les données les plus fondamentales pour toutes les entreprises industrielles qui existaient sur le territoire ethnique de la Macédonie jusqu'à 1912. Cette représentation tabellaire permet d'arriver aux conclusions suivantes qui ne se trouvent pas ou diffèrent de beaucoup des conclusions données dans l'étude de Zografski.

1. Autour des années 70 du XIXe siècle, en Macédonie existaient en tout 130 usines.
2. La force motrice de la plupart des usines pour lesquelles nous disposons de données s'élevait en moyenne à environ 30 CV.
3. Dans l'industrie de la Macédonie à la fin du XIXe siècle, lorsque la plupart des 130 usines était en marche, très probablement ne travaillaient pas plus de 10.000 ouvriers.
4. Dans la plupart des cas existent des données sur les capacités de production de certaines usines, qui étaient petites en moyenne, et non pas sur les résultats de production effectués.
5. Le montant du capital stable et variable est inconnu pour la plupart des usines.
6. Dans l'industrie de la Macédonie dominaient les entreprises alimentaires (55,38%),

textiles (20%) et les entreprises de bois (8,55%). Selon la structure de production c'était surtout l'industrie légère, et même les usines qui d'après leur classification se rangent dans l'industrie lourde, produisaient les articles de large consommation. 7. La plupart des usines (69,21%) se trouvaient à Bitolj, Skoplje, Njegus, Voden, Stip et Prilep, tandis que les autres (30,79%) se trouvaient dans 21 localités de la Macédonie. Les usines qui étaient situées dans la partie Sud de la Macédonie, à Voden et Njegus, avaient le plus grand potentiel de production; elles étaient vraiment les usines, dans le vrai sens de ce mot, tandis que les établissements industriels dans la partie centrale et au Nord de la Macédonie étaient minimes, à peine plus grands des ateliers artisanaux. 8. Le temps précis de la fondation ou de l'introduction de la machinerie dans les ateliers de manufacture existants, en Macédonie nous est connu juste pour un petit nombre d'usines, et pour cette raison il n'est pas possible d'accéder à la périodisation du développement de l'industrie en Macédonie jusqu'à 1912. On peut conclure uniquement que les établissements industriels ont apparu d'abord dans la partie Sud de la Macédonie, et ceci au cours des années 70 du XIXe siècle, ensuite dans la partie centrale, et le plus tard dans la partie Nord de la Macédonie, à la fin même du XIXe siècle.

A cause de la méconnaissance d'un grand nombre de faits élémentaires, il est difficile de donner une réponse complète même à trois questions essentielles du développement du mode de production industriel en Macédonie jusqu'à 1912. 1. Les données existantes ne révèlent pas sur quelles bases il est né en Macédonie. Il semble que seulement un petit nombre d'usines se soit développé uniquement des ateliers de manufacture dans les villes et des concentrations de manufacturiers à la campagne. 2. Nous ne disposons pas d'un grand nombre de données de ses organisateurs ni de l'origine du capital investi. Des données que nous possédons pour un petit nombre d'usines, il est visible que les Macédoniens étaient les propriétaires de petites usines, tandis que celles qui étaient plus grandes appartenaient aux Grecs habitant en Macédonie, ou aux Zinzars ou aux étrangers. 3. De même, nous n'avons pas une représentation claire de quelle façon il s'est reflété sur la structure économique et sociale de la Macédonie. Il est évident que dans la vie économique de la Macédonie ne sont pas survenus des changements plus profonds jusqu'à la fin de la domination turque, car pour le tempo lent du développement de l'industrie en Macédonie, le période des dernières décennies du XIXe siècle jusqu'à 1912 était très courte. Les usines ne pouvaient pas absorber le surplus de la force de travail en Macédonie. La concentration relativement grande de la population dans les villes en Macédonie, dont parlent certains auteurs macédoniens, n'était pas en rapport avec le développement de l'industrie en Macédonie; elle était conditionnée par des causes tout autres, politiques, économiques et sociales qui ont apparu quelques décennies avant l'apparition de l'industrie en Macédonie. Il n'est pas possible non plus de dire grand-chose des changements dans la structure sociale de la Macédonie, que l'industrie a, sans doute, provoquées bien que celle-ci était jusqu'à 1912 dans la phase initiale de son développement. Nous ne savons pas encore a) quelle place occupaient les travailleurs industriels dans les cadres de l'ensemble des ouvriers existant à cette époque-là en Macédonie; b) quelle importance avait la grande bourgeoisie par rapport aux autres couches de la classe bourgeoise et par rapport à la société entière en Macédonie; c) quelle était la proportion et quelles positions avaient les Macédoniens dans les rangs de l'ensemble des ouvriers industriels et dans les rangs de la grande bourgeoisie en Macédonie. Aujourd'hui dans la science historique on n'est pas parti plus loin d'une constatation générale qu'en Macédonie jusqu'à 1912 la peu nombreuse grande bourgeoisie était composée de Juifs, Grecs, Zinzars, Turcs et de quelque Macédonien (tandis que la petite bourgeoisie était surtout macédonienne) et que l'ensemble des ouvriers était de composition ethnique hétérogène.

S V E U Č I L I Š T E U Z A G R E B U

R A D O V I
F I L O Z O F S K O G F A K U L T E T A
O D S J E K Z A P O V I J E S T

6

Ivan Kampuš: Prilog poznavanju privrednog položaja zagrebačkog Gradeca u XVI st.

Josip Adamček: Prilozi povijesti seljačke bune 1573.

Igor Karaman: Počeci industrijske privrede u Slavoniji (1850—1860).

Ljerka Kuntić: Riječki list »Eco di Fiume« (Gazzeta) i g. 1861.

Ljubiša Doklestić: O razvoju prerađivačke industrije u Makedoniji na kraju XIX i na početku XX stoljeća.

Z A G R E B

1 9 6 8

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

RADOVI

FILOZOFSKOG FAKULTETA

ODSJEK ZA POVIJEST

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
R A D O V I
FILOZOFSKOG FAKULTETA
ODSJEK ZA POVIJEST 6

ZA SADRŽAJ PRILOGA ODGOVARA AUTOR. — UREDNIK Prof. Dr MIRJANA GROSS